

Filozófia és irodalom

Magyar Tudományos Akadémia – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács

2020

Filozófia és irodalom

Lektorálta: Benyovszky Krisztián
Tibor Pichler

Szerkesztette és az előszót írta: Mészáros András

© Szerzők

© MTA – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács
Budapest – Somorja 2020

ISBN 978-963-508-943-7

FILOZÓFIA ÉS IRODALOM

Tartalom

Előszó	9
Lehetséges világok versus fiktív világok	
Ropolyi László <i>A virtualitás mint az irodalom ontológiája</i>	13
Gyenge Zoltán <i>A magyar irodalom filozófiai identitása</i>	31
Valastyán Tamás <i>Alternatíva vagy aporia? Irodalom és filozófia lehetséges viszonya</i>	43
Gábor György <i>Az irodalom mint eszköz</i>	53
Sándor Klára <i>Filozófia, irodalom és nyelv – családi hasonlóságok</i>	68
A magyar irodalom és a filozófia	
Perecz László <i>Bessenyei és Eötvös. Filozófus vagy irodalmár?</i>	93
Mester Béla <i>Színpadai és valóságos személyiségek. A Takáts Éva-vita antropológiai tanulságai</i>	105
Tverdota György <i>A művészet kérdése és a „proletárság”. József Attila érett költészetének bölcséleti háttere</i>	118
Kovács Gábor <i>A korabeli válságfilozófia megjelenése Németh László Tanú-korszakának esszéiben</i>	125
Madách Imre	
Máté Zsuzsanna <i>A megformált filozofikum Madách Imre Az ember tragédiájában</i>	138
Békés Vera <i>Az ember tragédiája és az úgynevezett „Marslakók”-rejtély</i>	150
Striker Sándor <i>Az ember tragédiája és a magyar egyezményes filozófia</i>	165
Dusik Anikó <i>Ádám, a szabad akarat és a nyelv hatalma</i>	181
Bolemant Lilla <i>A halhatatlan feleség: Fráter Erzsébet</i>	193

Az ember tragédiája és a magyar egyezményes filozófia

STRIKER Sándor*

The Tragedy of Man and the Hungarian Harmonistic Philosophy

The present paper investigates the probable influence of the mid-19th Century ‘harmonistic philosophy’ school initiated by János Hetényi and Gusztáv Szontagh in Hungary upon The Tragedy of Man (1862) by Imre Madách, a drama which became one of the flagships of the Hungarian literary canon. The philosophers aimed at creating a national philosophy not only via the formulation of Hungarian philosophical language but with the expressed notion to endow philosophy with the task of positively influencing life and society. The analysis, however, concludes, that even as there are fragments of resonations in its text, neither the motivation nor the dramaturgy of this drama would follow the principles of harmonistic philosophy, but rather those formulated in the playwright’s own early essay on drama – namely that it is the conflict in the play and not the story itself which should reflect upon the aspirations of the nation in question.

Keywords: Hungarian harmonistic philosophy, The Tragedy of Man, Imre Madách, national philosophy, national drama, Kantianism

Bevezetés.

A magyar egyezményes filozófusok – az egyezményes filozófia szakirodalma, feldolgozottsága 1986-2019

A jelen írás időhurok jelleggel tér vissza korábbi kutatásokhoz, melyek csak részben váltak eddig publikussá.¹

* sandor.striker@hotmail.com

1 Filozófia tanulmányaim német filozófia szemináriumának hatására disszertációm *Kant és Madách a komparatív filozófia tükrében* címmel készült, melyben témavezető tanárom, Dr. Kiss Endre javaslatára kezdtem el foglalkozni a téma egyik aspektusaként a magyar egyezményes filozófusokkal (Striker 1986). Előzményei közé tartozik a szabadság eszméjének analízise a Tragédiában, a tagadás, mint az emberről válás kezdőpontja kifejtése 1979-ben a *Lucifer, a tagadás szelleme* irodalom

Nagy váltás következett be Madách Imre és a magyar egyezményes filozófia kapcsolata vizsgálatának terén is az elmúlt évtizedekben, 1986-os disszertációm ezalatt zárványként kéziratban maradt. A kutatási munkák örvendetesen robbanásszerű megnövekedését jól illusztrálja, hogy az akkori dolgozat megírásakor a területen elérhető szakirodalom listája alig félfoldalnyi, összességében huszonegy tudományos írás volt (Striker 1986). Hatalmas pozitív változást tanúsít az azóta eltelt bő három évtized a magyar egyezményes filozófia kutatása tekintetében. A jelen előadás 2019. évi időpontjára végzett keresés nyomán kitűnt, hogy a feltárt és friss tudományos munkák egészen gazdag kincstára áll immár rendelkezésre a területen, egyedül az elmúlt évtizedben is megsokszorozva a korábbi bő évszázad forrásait.

A gazdag szakirodalom önálló és immár elérhető filozófiatörténeti szakterület megszületését indikálja. Így e helyütt, minthogy írásunkban az egyezményesek és a Tragédia eszmevilágának összevetésére szorítkozunk csupán, s az előzményeket tekintve – előbb a filozófiai ágon – következzen néhány szó e sajátos irányzat magyarországi kialakulásáról.

Hetényi János (1786-1853) református lelkész, filozófus indította el ezen eszme-irányt az *Atheum* 1841. február 16-18-i számaiban folytatásban közölt írásával. Az egyezmény gondolata nem tőle származik, s ezt ő hangsúlyozza is, részben mert szükségesnek tartotta filozófiáját klasszikus alapokra visszavezetni, részben mert valóban voltak közvetlen előzményei. A klasszikusokra való hivatkozást az teszi lehetővé, hogy rendszerének legfőbb tézise a harmonisztika vagy szépelettan, melynek gyökerét, a Hetényi harmónia elvét nem nehéz kimutatnia Lükurgosz, Szolón, Periklész, Szókratész, Pütagorasz, Platon, Arisztotelész, Zenon, Arisztipposz, majd az újkoriak közül Bacon, Aquinoi Tamás, Shakespeare, Washington, Wieland és Herder munkásságában. A „szépeletre” törekvő ugyanis Hetényi szerint azon alapvagyból következik, mely „egyezményt – harmóniát –, rendet, arányt, békét, szépséget visz be gondolkozásunkba, érzelmünkbe, cselekvéseinkbe, társas viszonyainkba, szóval egész lényünkbe.” (Hetényi 1841)

E vágnak, mint írja „szabályszeres kifejtője a’ fensőbb philosophia; eredménye ezen gyakorlatnak a szépelet, jutalma a’ szépelet”. (Hetényi u.o.) Amíg a harmónia elvét, vagy netán annak megvalósításának szándékát – ha nem is ilyen pásztori hangnemben – valóban számos filozófiai irányzat magáénak vallotta az évezredek során, maga az egyezmény gondolata egy akkori kortárs német filozófustól, Wilhelm Traugott Krugtól (1770-1842) származik, aki Kant utóda – és interpretátora – volt a königsbergi egyetem katedráján. Szerinte az alanyban egyesül a tudat és a lét, mely így öntudatra ébred. Az öntudat tehát szintézise

záródolgozatban, majd a kutatásaimat összegző ELTE BTK filozófia doktori disszertációból készült tanulmánykötet, a Tragédia eredeti változatának egységes szövegbe szerkesztett kiadásával. E kötet megjelenése előtt a Tragédia-szakirodalom Immanuel Kantot, mint a Tragédia filozófiai forrást elenyésző számban és érintőlegesen említette (Striker 1996). Mára elfogadott paradigma, hogy Kant munkái nem hagyhatók ki a Tragédia filozófiai forrásai közül (Szathmári 2011; Máté 2018).

tudatnak és létnek, s Krug felfogásában egyben határpontja az emberi megismerésnek, mivel az magamagát nem teheti megismerés tárgyává (Kőrösy 1886. 11-12). Az eszmeinek és valóának egyesülése Krugnál megmarad az elmélet filozófiájának síkján. Hetényi azonban a gyakorlat filozófusának szerepét vállalta fel:

„egy-e a' lét a' tudattal, vagy ezek különmemű dolgok-e? Hadd rágódjanak ezek' megfejtésin az iskolai bölcselők, kiknek elég idejük van; mi siessünk feloldani amaz emberiség' életkérdéseit, melly az egyedi és társas élet' tervezett szépségeivel, mint mindenki láthatja, szoros kapcsolatban van.” (Hetényi 1841)

A filozófia Hetényinél a mindennapi élet kérdéseinek megoldására nyújt tanácsokat, mégpedig nem az általa megvetett iskolai (értsd: elméleti), rendszerkedvelő, elvont német úton, hanem közérthető, s mindenekelőtt követhető módon. Herder elméletéből átvette a földrajzi fekvés jelentőségének gondolatát, s az egyezményes filozófia sajátos magyar jellegét éppen abban látta, hogy mérsékelt égövünk alatt a harmóniára törekvés különösen erős, s így a filozófia célja sem lehet „viszketeg bölcselés”. Legyen az eszköz, mely szépíti a népeletet. Filozófiája így eleve erkölcs-központú, s konkrét kifejtését is elvégezte, például *A lélektudománynak nevelési fontosságáról* írt könyvében, ahol ezen egyezmény az egyén mérséklet-vágya, mely a tökély-vágy és gyönyör-vágy fentiekhez hasonló szintézise. Hetényi a filozófiából, mely elméleti diszciplína, megkísérelt gyakorlati tudományt teremteni (Kőrösy 1886), az életszépség tudományát, s így önmagában aligha teremthetett volna filozófiai iskolát. Azonban követőjét vélte felfedezni Szontagh Gusztávban (1793-1858), aki e vélelmezést elfogadva a magyar egyezményes filozófia rendszerét végül is ténylegesen kidolgozta.

Szontagh – aki nem rokona, legalábbis nem közeli rokona a nógrádi Szontagh Pálnak, Madách barátjának – színes életpályát és sokoldalú írói munkásságot vallhatott magáénak. Előbb filozófiát, majd jogot tanult, s húszévesen végre engedélyt szerzett apjától, hogy katonának álljon és részt vehessen a Napóleon elleni harcban. Huszonhárom évet szolgált 1813-tól egészen 1836-ig, a harcok után jobbára mint kiképzőtiszt Galíciában, Budán, Kassán, Lembergben, s végül Badenben, ahol kérésére betegség címén negyvenhárom éves korában leszerelték. Szolgálat alatt azonban mindvégig képezte magát, sőt irodalomkritikákat is írt álténen, melyek főként az *Athenum* említett melléklapjában, a *Figyelmezőben* jelentek meg. Drámával is próbálkozott, *Egy scaena Babelünkből* című művéért a Magyar Tudós Társaság 1832-ben levelező tagjává választotta. Stílusa a kortársi átlagnál gördülékenyebb, ami ez esetben igen jelentős, hiszen szerzőtársai a Figyelmezőben még az irodalmi-filozófiai nyelv szorosan vett grammatikai problémáival (pl. ragozás) foglalkoznak, tehát a magyar tudományos nyelv még kialakulatlan ez idő tájt. A lap szerkesztőivel közeli kapcsolatban állt, Fáy András főtí szőlőjébe többször is kirándult Bajza, Vörösmarty, Toldy, valamint Czuczor Gergely, Barabás Miklós és családtagjaik társaságában.

Leszerelése után részletes munkaprogramot készítve látott új pályájához, melynek során három összefoglaló jellegű filozófiai művet írt meg, *Propylaeumok a' magyar philosphiához* (1839), *Propylaeumok a társasági philosphiához* (1843) s végül *A magyar egyezményes*

philosophia ügye, rendszere, módszere és eredményei (1855) címmel. Csak késői írásában foglalkozott tehát kifejezetten az egyezményes filozófiával, de mint utaltunk rá, Hetényi felfedezte, hogy az egyezmény Szontagh írásaiban is kimutatható, így írásait a követendő magyar filozófiai irány alapjainak tekintette. Szontagh csak Hetényi 1853-ban bekövetkezett halála után, mintegy örökségként vállalta fel az egyezményes filozófia rendszerezését. Eredeti célja ugyanis éppen nem egy elkülönülő magyar filozófia megteremtése, hanem a létező iskolák megismertetése révén annak az egyetemes filozófiába való bekapcsolása volt. Első Propylaeumaiban meg is határozta a követendő utat:

„Ki tudományi pályán hazájának használni akar, annak egy részről a tudomány' álláspontját a világliteratúrában kell ismerni, másról nemzete' literatúrájának körülményeit és szükségseit; mert munkásságának feladata nem más, mint népe' műveltségi szükségének, a tudomány' elért fokához lehetőségig mért, kielégítése.” (Szontagh 1839)

E – ma is érvényes – célkitűzés megvalósítása érdekében a filozófia tudományának alapos és rendszerezett áttekintését dolgozta ki művében. Példásan korszerű a kézikönyv felépítése, hiszen abban a korban született, amikor magyar nyelven az összefoglaló filozófiai írások jószerevével hiányoztak. Szontagh kettéválasztotta a tudományt és annak történetét, az előbbi a fogalmak, módszerek és rendszerek szerint három fejezetben tárgyalja. Eljárását jellemzi, hogy saját állásfoglalását mindig az adott nézet – tárgyilagos hangvetelű – bemutatása után közli, s kritikai felfogása nem zárkózik el egyetlen irányzat bemutatásától sem (ami a kézikönyv használhatóságának fő kritériuma). A második, történeti rész a kitekintésen túl – skót, német és francia filozófia – áttekintést ad hazai filozófiai „literatúránk” akkori állapotáról is. Magára a filozófia funkciójára vonatkozó nézeteiben kétségtelenül kimutatható a fentiekben Hetényinél tapasztalt praxis-központúság:

„...én Kanttal a gyakorlati észnek elsőseget (primat) tulajdonítok az elméleti felett, s ennél fogva a philosophiának lényegesen gyakorlati irányt, gáncsolva mind azon philosophiákat, mellyek főleg elméleti fejtményekkel foglalkodnak, mint a régi scholasticai, s a legújabb Fichte, Schelling-, és Hegel-féle; mert philosophálásunk” végcélja nem más, mint gyakorlati munkásságunk elizagodása. A természet-philosophiát pedig nem tartom szoros értelemben e tudomány' kiegészítő részének, mert ennek tárgya kizárólag az ember, azaz munkássága' törvényei és céljai ... a philosophiától nem várunk csupán elméleti felvilágosítást, hanem gyakorlati tökéletesülést is. A tiszta erény a jónak valósisát kötelességérzésből kívánja; ezen eredményhez pedig csak philosophálva lehet jutnunk, mert csak ez úton juthatunk tiszta erkölcsi maximához, s győződhetünk meg a kötelesség szentségéről.” (Szontagh 1839)

Tehát Szontagh is a gyakorlat érdekében tartotta fontosnak a filozófiát, de ő nem szűkítette le az egyezményt a lét és tudat szintézisére, hanem a valóság-eszme dualizmusának egységére vonatkoztatta. E kettő egymásnak megfelelése pedig nem az alanyban, hanem az alany és tárgy között létrejövő egyezmény (Kőrösy 1886. 12). Harmónia-felfogása így nem a Hetényinél tapasztalt széplelék-elmélet, hanem – mint Madách esetében láttuk – sokkal inkább nevezhető dialektikának:

„Tapasztalás szerint t.i. minden a mi létezik és történik, ellenkező erők viszonyhatásai által létesül: vonzó és távoztató erők munkálkodnak a physicali természetben, az emberben érzékiesség és ész, sőt, még gondolkodásunk is csak a tétel és ellentétel' működései által lehetséges, ezek elemei minden ítéleteinknek. Azonban ezen ellentétek egymást nem semmisítik meg, hanem inkább munkásságra ébresztik, határozzák; s egyensúlyba hozatván, harmoniás egységre jutnak.” (Szontagh 1839. 93)

Szontagh maga azonban az egység törvényének nevezte. A dialektika számára üres logikai eljárást jelentett – csakúgy, mint Kant vagy Madách fogalomtárában. Ahol mégis tartalommal töltődik meg, ott Szontagh erre külön kitér, Hegel taglalásakor például negatív formában, hiszen szerinte Hegelnél a „fogalom dialecticai mozgása által tartalmát teremti” s az üres forma, a tiszta gondolkodás nem elégséges alap bármiféle alap létrehozására. Szontagh ezt elsősorban lélektani lehetetlenségnek tartja. Végezetül meg kell említeni, hogy Szontagh, hasonlóan Hetényihez, szintén kifogásolta bizonyos filozófusok gondolatrendszerét bizonyos külsődleges szempontok miatt is. Hetényi e rendszerek valóságától való elrugaszkodott voltát, Szontagh azok érthetlenségét tartotta elfogadhatatlannak, summásan megállapítva, hogy Fichte, Schelling, de főleg Hegel írásai fölött „egyiptomi sötétség borong”, sőt:

„Hegelben különösen minden összpontosúl, a megfoghatatlan gondolatbeli fonákság s földeríthetetlen előadási homály. Ő gondolataiba elmélyedve, csak azok' kifejezésére ügyel, soha az előadási formára, s ez oknál fogva nem csak gondolhatatlan, hanem olvashatatlan is.” (Szontagh 1839. 271)

Erdélyi későbbi kritikájában az egyezményesek szemére vetette, hogy a népszerű előadás kritériumát pusztán azért vezették be, hogy felkészültségük hiányosságait leplezzék, majd hosszasan gyűjtötte a példákat, melyek a kanti-hegeli fogalmak magyar megfelelőiként megállnák a helyüket. Vagyis a homályt arra vezette vissza, hogy a magyar tudományos nyelv még kialakulatlan, az ő szavaival: „nem volt még bölcsész kezében”. (Erdélyi 1857. 24)

Szontagh második munkája, a társadalomfilozófiai bevezető hasonlóan rendszeres mű. Ismerteti a társaság célját, a történetírás filozófiájának főbb szempontjait, valamint a történetírás kifejldését, majd leírja a filozófia politikai, illetve vallási rendszereit. Az első háromféle: az állandóság, a forradalom és a reform; az utóbbi szintén: a katolicizmus, a racionalizmus és a protestantizmus. Könyve zárásaként itt is bemutatja a taglalt hazai megjelenési formáit. Kifejtett társadalomképe hasonló az általunk Madáchnak tulajdonított felfogáshoz:

„Ezen változatlan, s örök rendeltetés létesítésére, legfelsőbb felfogásban, az emberi társaság is csak eszköz, minélfogva céljai sem lehetnek mások mint rendeltetésük céljai általjában ... vég célunk igazán nem is az általános tökély elérése, hanem a haladás és közelítés feléje, vagy más szavakkal: a végnélküli tökéletesedés.” (Szontagh 1843)

Felfogása így alapvetően különbözik Hegel történetfilozófiájától, s ezt vélelmeztük a Tragédiáról is. Hiszen más a világszellem állandó megvalósulása, mint az itt leírt állandó tökéletesedés valamihez képest. Hasonló Szontagh népfelfogása is annak „kiskorú” és

„nagykorú” voltát illetően a Tragédia II. prágai színében Kepler tanításához, s apróbb egyezéseket is találhatunk: a világ hatezer éves volta (András 1983) itt is szerepel, és a Madách által eredetileg használt Angelo Mihály magyarázatát is olvashatjuk Michelangelo esetében (ezt a költő Szontagh Pál kérésére változtatta a ma ismeretesre).

Eltérések azonban szintűgy felfedezhetők. Szontagh az ember rendeltetését Istentől eredeztette, míg a Tragédiában ez sajátjogú törvény. A forradalom a Tragédiában csúcspont, Szontaghnál viszont olyan erőszakos kitörés, mely „nem fekszik a processusban”. Végül se nem hegeli, se nem madáchi az az elképzelése, miszerint

„az álladalom elismeré az emberiség jogait és méltóságát, haladunk a jogszerű szabadság s egyenlőség felé.” (Szontagh 1843)

Nagy fordulat addigi munkásságához képest Szontaghnak a harmadik könyve, az egyezményes filozófia ügyének feltárása. Hangvétele s felfogása sarkosabb, mint két évtizeddel előbb:

„Ítéletem szerint tudniilik csak egy igaz philosophiai rendszer lehetséges, a való-eszményi (real-ideal) ... mert bölcsekedve a valóságot kell magyaráznunk, gondolkodásunk törvényei szerint, s ezen magyarázat akkor igaz, ha fogalmaink a tárggyal megegyeznek.” (Szontagh 1855)

E művében már ő is csaknem mindent és mindenkit az egyezményes rendszer alá tartozónak sorolt Apáczeitől Sartorin, Imre Jánoson, Köteles Sámuelen és saját régebbi munkáit tekintve önmagán át Hetényiig és Purgstaller Józsefig. A fogalommodszere-rendszer felépítést itt is megismételte, ám valahová minden esetben behelyezte a való-eszményi vagy az egyezmény fogalmát anélkül, hogy e behelyezés szervesen kapcsolódna a leírt filozófiákhoz. Összeolvasztási készsége odáig terjedt, hogy a gondolkodás főtörvényének az „egyensúly és ellentmondás logikai törvényé”-t nevezi meg, míg a tárgyi világban „minden való tárgy s így a mindenség is, magában különfeleség egységben és egység különfeleségben” (Szontagh 1855. 27), tehát meglehetősen közel jut egyes hegeli elgondolásokhoz, mint ezt Erdélyi is észrevételezte. Szontagh végkövetkeztetése univerzális: a természet és ember is csak ily harmónia törvény szerint élhet együtt, mert különben a lét fennállása kerül veszélybe. Az egyezményes filozófia ennek megfelelően életfilozófia, s mint ilyen, „sajátlag hazánk ege alatt kifejlődött magyar philosophia.” (Szontagh 1855. 38)

A Tragédia és a magyar egyezményes filozófia alapelveinek ütközése – a nemzeti filozófia és Madách dráma-felfogása

Az egyezményes filozófus célja tehát egy „sajátlag hazánk ege alatt kifejlődött magyar philosophia” megteremtése volt. Felmerül a kérdés, hogy vajon valami hasonlóra törekedett-e költészeti-dramairói útján Madách is. Ennek kiderítése érdekében – a filozófiai előzmények után immár a személyes és irodalomelméleti ágon – kísérvük végig útját pályájának csúcáig, a Tragédia megalkotásáig otthoni olvasmányai, egyetemi tanulmányai és saját ifjúkori tanulmánya, a Művészeti értekezés lényegi pontjainak áttekintésével.

Gondolatvilága eredetének vizsgálata Madách tanulmányaival, felkészültségének áttekintésével kezdődik. Ez az irodalomtörténetben igen feldolgozott térrénum, így csak főbb vonalakban tartjuk szükségesnek megemlíteni, hogy gyermekkorától igen gazdag könyvtár állt rendelkezésére, melyet nyitott gondolkodású elődeitől örökölt meg. Nagyapja, Madách Sándor (1756-1814) a Martinovics-összeesküvés vádlottjainak egyik védőügyvédje, megyei főügyész volt, ő kezdte e jelentős könyvgyűjtemény felépítését. Az állomány túlnyomó része nem magyar nyelvű kötet volt, azonban Madách megtanult németül, latinul, franciául, angolul és szlovákul, olvasott ógörög nyelven – tehát tudta használni e soknyelvű könyvtárat. Mintegy 1200 könyvet örökölt, amihez körülbelül még 200-at vásárolt, ebből 1084 maradt meg. Könyvtáráról jegyzék készült, melyet Szücsi József tekintett át 1915-ben. „Nagyon valószínűnek látszik, hogy e könyvösszeírás Madách fogsága (1852-53) alatt készült”...mert szokásos az elfogottak vagyonát összeírni ... az 1084 könyvből magyar nyelvű volt 118, német 741, francia 115, német-francia 2, latin 69, latin-német 38, latin-francia 1 kötet, a magyar irodalmat képviselte 61, a németet 357, a franciát 86, az angolt 106, a latint 64, a görögöt 12, az arabot 18, egyebet 12 kötet s volt 150 történelmi, 54 politikai, 42 theologiai, 23 filozófiai, 17 természettudományi, 26 egyéb tudományos munka és 61 szabdakörműves irat.” (Szücsi 1915)

Tanulmányait illetően szinte köztudott, hogy az apját kora gyermekkorában elveszítő Madáchot édesanyja, Majthényi Anna (1789-1885) mindvégig szigorúan nevelte. Elődei – például Vörösmarty Mihály – és a kortárs minták nyomán a pesti egyetemet végezte el, bölcséletet, majd jogot tanult, mégpedig igen jó diákként. Eredményeiről folyamatosan beszámolt anyjának. „Én Doctrinából 22ik eminens Phisicából 7ik eminens Historiából 5ik Eminens Metaphisicából 2ik eminens, Hungaricából eminens. Ha öszve számoltatik, nehánnyal előbbre vagyok, mint tavaly. Balassa a Metaphisicából 3al utánam van Lónyay 14el. ... Én Lónyaynak 's ő nekem minég ad olvasni könyveket, 's a közönséges Német újság.” (MIÖM 1942. 911) „Tegnapelőtt tettem épen Exament a Policia, Oeconomia és Financiaciából, igen jó sikerrel; a roppant pecsétes levél is már kezemben van.” (MIÖM 1942. 914) Többször méri magát barátjához, Lónyai Menyhérthez, akivel irodalmi kört is létrehozta – ezt már csak az utókor tudhatja róla – a Monarchia pénzügyminisztere, magyar miniszterelnök, majd a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett.

Madách Imre tehát nagyon sokat olvasott, s olvasmányai és tanulmányai természetesen hozzájárultak a Tragédia gondolati komplexitásához és színességének kialakulásához. Hozzá kell tennünk, hogy a könyvtár alaposabb vizsgálata mindmáig várta magára, hangsúlyozni kell, hogy a Tragédia forrásvizsgálata tekintetében ez elengedhetetlen. Hosszú vitát helyezett nyugvópontra annak a ténynek ismertté tétele annak idején, hogy bár a pesti egyetemen Madách bizonyára tanult Hegel műveiből-műveiről, de sztrégovai könyvtárában Hegel kötet nem volt – viszont voltak ott Immanuel Kant filozófiájára vonatkozó művek és maga *A tiszta ész kritikája* is. Korábbi tanulmányomban hoztam nyilvánosságra e könyv fizikai ellenőrzését, például, hogy fől volt vágva, hogy voltak kézírás-nyomok benne stb. Madáchnak ugyanis kevés papírja volt, szeretett a könyveibe jegyzetelni,

s így, mint kiderült, a Kant-mű belső borítóján is megtalálhatók jellegzetes kézírásának lenyomatai. Gazdasági számítások – hiszen nem csak Szontagh Gusztáv volt dinnyész, a drámaíró is maga vezette gazdaságát. Megtalálható volt továbbá Madách saját *A tiszta ész kritikájának* 169. oldalánál egy kívülről nem látszódo könyvjelző is, nyomtatott „Nógrád m. Alsó Sztregova” felirattal, mely feltehetően a diák Madách pesti szobáját díszítő nyomtatott képaláírása volt – hasonlatosan az alsósztrégovai Madách-kastély falait ma is díszítő, nyomtatott feliratos korabeli képekhez. Az 1995-ben ismét kézbe vett Kant-kötet egy helyen magától kinyílt, mégpedig a 200. oldalon, az Elemtan II. rész I. szakasz II. könyv II. főrésznel, a kategóriák táblájánál, ahol Kant „a tiszta értelem alaptételeit” fejtette ki, a másik oldalon elkülönítve a pusztán matematikai kapcsolatokat az ok-okozati, általa dinamikáinak nevezett kapcsolatoktól, melyek nem önkényesek, azaz nem véletlenszerűek. „E kapcsolatot, minthogy nem önkényes, azért nevezem *dinamikainak*, mert a különféle *lételének* vonatkozik kapcsolatára.” (kiemelés tőle) Ahogy Madách, mint ki fogunk térni rá, *Művészeti értekezésében* írta: *A’ szinmű lényege cselekvény mert éltet kell festenünk melyben minden örök tevés körül mozog, örök küzdelemben.*” (MIÖM 1942)

Amikor megpróbáljuk feltárni a Tragédia filozófia gyökereit, akkor bizony mélyebben át kell nézni tehát e könyvtárat abból a szempontból, hogy mit olvassunk el mindenképpen belőle, ha magunk írunk a Tragédiát. Ezt a próbát megtettem Johann Jacob Engel (1742-1804) – egyébként Wilhelm és Alexander Humboldt filozófus-tanára – egy, Madách könyvtárában meglévő könyvével, s melynek címe *Der Philosoph für die Welt* ígéretesnek tűnt. S valóban, a kis könyv XVI. fejezete *Galilei álma* címmel bemutatja, ahogy Galilei a földgolyót elhagyva az űrbe emelkedik, s onnan visszatekintve elmélkedik a Földről s az életéről, mintegy a Tragédia Úr színének alapszituációját teremtvé meg. (Engel 1827)

A Tragédia megalapozásának – és számunkra értelmezéséhez – a kulcsszerepet azonban mégis Madách saját műve, az úgynevezett *Művészeti értekezés* tölti be, melyet a tizenkilenc éves jövődó drámaíró egy pályázatra írt 1842-ben. Ez az írás sokáig lapangott, Madách-összkiadásában is csak töredékében publikálta Halász Gábor 1942-ben. A teljes művet 1972-ben fedezte fel Solt Andor az MTA kéziratárában. (Solt 1972) A százharminc évig ismeretlen sorsú írás kalandos történetét és mindaddig nem közölt részeit Solt Andor szerény helyen, az Irodalomtörténeti Közlemények *Adatok* rovatában adta közre.

A reformkori drámaírói-dramaturgiai mozgalmak egyik főkérdése az volt, hogy „mi a jó dráma legfontosabb eleme, a jellemzés vagy pedig a cselekmény?” (MIÖM 1942) E vita jegyében hirdette meg pályázatát 1842. február 2-án a Kisfaludy Társaság, noha a kiírók a „cselekvény” pártján állva, némileg saját álláspontjukat bizonyítandó – Vörösmarty, Szontagh Gusztáv és Henszlmán Imre ellenében s Bajzával egyetértve – azon célból tűztek ki 15 aranyat pályadíjnak, hogy a pályaművekben „Sophocles’ mindegyik szinművének cselekvénye” alapján „vonassék ki ... a’ szinműi cselekvény’ elmélete. (MIÖM 1942)” A jelíges pályázatra két pályamű érkezett be, s a bíráló bizottság – Schedius Lajos, Lukács Mór

és Szemere Pál – a Társaság 1843. február 6-i közgyűlésén terjesztette elő jelentését. Mivel nem Madách pályázata lett a nyertes, hanem a másik pályázóé, ezért a nevét tartalmazó borítékot felbontás nélkül megsemmisítették. A felbontott jelíges borítékban találtak alapján Gondol Dániel a bécsi „m. kir.udvari cancellaria practicansa” nyerte el a pályadíjat és az Évlapokban történő közzététel jogát. A két pályamunka kéziratát a Társaság irattárába helyezték. Senki sem kutatta a másik szerző kilétét, amíg a már említett egyébirányú kutatása folyamán Solt Andor meg nem állapította, hogy „az 1. számú pályamunka szerzője – minden kétséget kizáróan – Madách Imre.” (Solt 1972)

E dolgozat utolsó négy fejezete ugyanis szó szerint egyezik a Palágyi Menyhért és mások által ismert, Halász Gábor által akkor rendelkezésre álló terjedelmében közölt szöveggel (MIÖM 1942) – ám a kézírás, annak írásképe szerint nem Madách munkája volt. Madách – Solt Andor szerint – lemásoltatta értekezését, s így küldte el a pályázatra, míg az eredeti kéziratot magánál tartotta. Ez a művelet nem igazán javított Madách később többek által észrevételezett, sajátos helyesírásán, főként mivel a másolással egy ismeretlen, „egyébként gondos kalligráfiával dolgozó” ám ortográfiája alapján ítéelve „csekély műveltségű” személyt bízott meg (Solt 1972. 685).

A *Művészeti értekezést* Madách 19 évesen írta. A költészet tömör meghatározása után lép tovább a dráma definíciója felé, melyek szerint „A’ költészet az élet magasb világosításu képének nevezhető.” s „Ha a’ költészet az, minek lenni állítók: fénypontjára akkor a’ drámái költészetben hágott.” Miért magasabb szintű a dráma Madách szerint? Íme: „magányos el vonultságában, addig a’ drámát, — mint hajdan Hellás’ népeinél, a’ nemzet színe előtt adatván elő, a’ nép fogadja kebelében, s a’ nép vérebe megy által az általa ditsóított eszme.” (MIÖM 1942)

Madách szerint a dráma hajtóereje az erkölcsi elv: „Fölséges hivatás népszerűvé tenni az erőszak, s hanyagság által el nyomott elveket, kivált ha van nép melly azokat rokon lelkébe fogadja.” (MIÖM 1942) A dramaturgiai megvalósítás, a hajtóerő a drámában a küzdelem a jogcímekért: „Jogcímének kell tehát lenni a főszemélynek, melyre támaszkodhatnak.” Az erkölcsi elv: az ember-Ádám az Úrral kíván vetekedni a történelmi színekben mindig egy-egy „jogcíme” nevében – de mindig elbukik, jogcímének antagonistája miatt. E jogcímek, színről-színre a következők: nagyság, köz, kék, hit és szeretet, tudomány, egyenlőség, korlátlan szabadság, ráció és az ember tulajdon szellemi lényege. Ádámot a Tragédiában minden színben elbuktatja „gyarlósága, mely a szentnek képviselésére oly elégtelen.” – miként ezt 1842-ben Madách megfogalmazta (MIÖM 1942). Az ember-Ádám képtelen a „szentnek képviselésére”. Itt Kant eszméje lelhető fel: „Az erkölcsi törvény ugyanis a legtökéletesebb lény akarására nézve a szentség törvénye” mely az ember által elérhetetlen, hiszen isteni princípium (Kant 1981). Vörösmartynál a *Szózatban* is megjelenik, mint *szent akarat* – Vörösmarty, akárcsak Madách, a pesti egyetemen végzett, s Kant eszméit szintúgy meg kellett ismernie. Egyetemi tanulmányai alatt pesti egyetemi oktatók részvételével még folyt az ún. Kant-vita, melynek indító műve, Rozgonyi *Dubia...* vitairata ott volt Madách könyvtárában (Striker 1986; Striker 1996; Mester 2017; Percz 2018). A *Szózatban* szereplő „szent

akarat” – ellenőrizhető a *Biblia* online változatában – nem lehet fel szöösszetételként a Szentírásban, míg a német filozófusnál jelentős hangsúllyal igen.²

A fentiekből következik azonban, hogy két sarkalatos ütközőpont fedezhető fel Szontagh Gusztáv fő gondolatmenete és Madách Tragédiája között. Az egyik az egyezmény elvből fakadó reform-magatartás eszméjének támogatása, a másik pedig a magyar nemzeti filozófia kérdése. Míg Szontagh Gusztáv az egyezmény (harmónia), a reform-magatartást hirdeti, Madách egyetlen színben sem mutat fel reform-elvet képviselő jogcímet – ha egészen hűek vagyunk a Tragédia dramaturgiájához, egyetlen álombeli szín *végén* sem gondolkodik Ádám reformban, hanem mindig gyökeresen újat, az ottani valóság/jogcím ellentettjét kívánja. Sőt, az egyetlen történelmi szín, amelyre elismerően gondol vissza a rákövetkező színben, a párizsi színben megjelenített francia forradalom volt. „Mi nagy-szerű kép tárult fel szememnek! / Vak, aki istenszikráját nem érti, / Ha vérrel és sárral volt is befenve. / Mi óriás volt bűne és erénye / És mind a kettő mily bámúlatos. / Mert az erő nyomá rá bélyegét.”³ Utalnunk kell Madách 1848-49 melletti politikai és személyes elkötelezettségére. Ő a nála egy generációval korosabb egyezményesekkel ellentétben a márciusi ifjak kortársa volt, s úgy tűnik, ő már tizenkilenc éves korában elkötelezte magát a küzdés mint drámai mozgatóerő elismerése mellett. Történelmi színeit úgy választotta ki, hogy azokban „az emberiség legnagyobb s legszentebb eszméi” szerepeljenek (MIÓM 1942. 877), s ezek közé vette a forradalom jelszavait is. A Tragédiába beléhelyezkedve látnunk kell, hogy a reform nem tragédiát mozgató jogcím, nem az erényhez, szabadsághoz vagy észhez fogható filozófiai kategória. A reform nem önérték, nem része a szentségnek, nincs kockázati antagonistája, csak relativisztikus fogalom. Egy reformer, ha úgy tetszik fontolva haladó Ádámnak nem lenne miért elbuknia. Madách ember-példázata tehát szemben a harmonisztikai elveket képviselő, reformer egyezményesekével a küzdő, mindenkori saját korának hibáin radikálisan változtatni kívánó, vagy ha nem lehet, hát azon túllépő hős. Erre az útra, a tudás almája felé Lucifer terelte az emberpárt, és célját nem is titkolta el előlük: „Küzdést kívánok, disharmóniát, / Mely új erőt szül, új világot ad” – s e küzdés mellett Ádám mindvégig kitart.

A másik eltérés az, hogy Madách Tragédiájának sem tárgya, sem hősei nem magyarok, és mégis megoldja, hogy drámai költeménye nemzeti. A magyar téma elkerülése teljesen tudatos választása volt. Fentebb idézett *Művészeti értekezésében* kifejtette, hogy a drámát nem a tartalma teszi nemzetivé, hanem a szenvedély, ami mozgásba hozza – az ifjú Madách int a közvetlen téma-artikulálástól:

„Óvakodjék mégis mindenik abban keresni a nemzetiség és honszerelmet, hogy fennhéjázó erős szabadelvű mondatokkal szője át művét, vagy a főszemélytől kezdve a legkisebb

2 A kanti hatás vizsgálatának eredményeit hozzá eljuttatott 1986-os filozófia disszertáció olvastán a Magyar Színházi Intézet akkori igazgatójaként Kerényi Ferenc még elutasította, a reformkorban általánosnak elterjedt, nem visszafejthető általános gondolkodásmódnak tartva azt.

3 A Tragédia idézetek mindvégig a javítások előtti „érintetlen” szövegváltozatból (Striker 1996).

szolgáig minden személyeinek kebelébe honszerelmet s zsarnok gyűlöletet öntsön. Ezek által csak azt volnánk megmutatandók, mi szokatlanok vagyunk a honszeretben, mi kevéssé ment az a nemzet vérébe által.” (MIÖM 1942. 559-560) Nem fontos, hogy nevek alapján azonosítsuk, hogy magyar, avagy éppenséggel francia, angol vagy német drámáról van szó, hanem a konfliktusból, a szenvedélyről kell ráismerni. „Hisz tudjuk azt ugyanis, hogy a színmű cselekvényt szenvedélyek hozzák mozgásba, legyen hát ezeknél a kormány, de legyenek e szenvedélyek nemzeti jelleműek, úgyhogy ha ki a nemzetet ismeri, az a nevek elhagyásával is reá ismerjen, mi nemzet körében játszik a színmű.” Társadalomismerete is arra a következtetésre vezette, hogy egyébként a magyarság mint tényező önmagában nem is elegendő a nemzeti drámához kellő összetartó erőnek az 1840-es évek elején, s ennek „az lehet oka – írja *Művészeti értekezésében* éleslátó kritikával – hogy hazánk népének még legnagyobb része nem lett nemzetté, hogy nincs hazánk érdekeivel érdeke összeforrva, s zsel-lérül lakva honában, kinek a házbér fizetésén kívül alig van egyéb mi emlékeztesse lakára, ismeretlen hona érdekével.” (MIÖM 1942. 559) Úgy tűnik, az ifjú Madách Imre társadalmi valóság-érzékenysége, a XIX. század közepi, a nemzetbe nem is inkorporált rétegek ismerete révén jobban értette a lelkesítő nemzeti eszme hazai korlátait – s bizony kevesebb illúzióval írt nemzeti drámát, mint az egyezményesek magyar filozófiát.

A Tragédia és az egyezményes filozófusok közös vagy rokon motívumai

Közös motívumok azonban tagadhatatlanul vannak. A Tragédia tudás-csalódás dichotómiaja összecseng Szontagh egy hasonló, sőt igencsak rokon gondolatmenetével. Az „általános igazság’ ígérete – mint írja – a paradicsomi kígyó’ hitegetéséhez hasonló, s következése szint az: nyugodt meggyőződésünk’ paradicsomának elvesztése. Elcsábítottunk az isteni ismeret’ kecségetése által, s ha azt el nem érhetjük, emberi korlátainkbani megnyugovásunk szétenyészik, s nem marad hátra egyéb, mint a csalatás’ elégedetlensége s a két-kedés.” (Szontagh 1839) Ezt az élményt érzi Ádám, aki a Paradicsomban azt kívánja, hogy „legyünk tudók, mint isten”,⁴ majd az utolsó színben erre visszatekintve így kiált fel: „Hiú káprázat volt, nyugalmamért.”⁵

4 A kisbetűs „isten” írásmód az idézetekben mindenütt az „érintetlen” kéziratot követi, melyet az 1862-es dátumú első Tragédia-kiadást követően mintegy bő hat évtizeden keresztül minden Tragédia-kiadás követett. A nagybetűs Isten írásképváltozat csupán az 1930-as évektől bukkan fel. 1989-ben a Horváth-Kerényi szerkesztette Tragédia-szövegben is nagybetűsen szerepelt még, majd az „érintetlen” változat kiadását (Striker 1996) követően már Kerényi Ferenc is a szövegű, kisbetűs írásképet használta (Kerényi 1997). Az általa sajtó alá rendezett kritikai kiadásban is már egyértelműen az eredeti, kisbetűs írásképváltozat mellett állt ki (Madách 2005).

5 Ezt a sort Arany János ellenkező értelműre változtatta: „Hiú káprázat volt, Ez nyugalom!” (Striker 1996) Színházi rendezők közül többen (Lengyel György, Iglódi István, Garas Dezső) 1996 óta a színpadon is alkalmazták az „érintetlen” kiadás és *Az ember tragédia rekonstrukciója* tanulmány (Striker

Az egyezményes elvekkel közös fragmentumokat vélhetünk felfedezni Lucifer, majd Kepler-Ádám egy-egy monológiájában. A Konstantinápoly szín szerelemi kudarcát Lucifer foglalja össze kijózanító, ideál-reál eszmékkal rokonítható konklúzióval: „Ládd, ilyen őrült fajzat a tiéd, / Majd állati vágyának eszközéül / Tekinti a nőt, és durvult kezekkel / Letörli a költészetnek zománcát / Arcáról, önmagát rabolva meg / Szerelme legkecsesb virágító; / Majd istenül oltárra helyezi, / És vérzik érte és küzd hasztalan, / Míg terméketlen hervad csókja el. – / Mért nem tekinti és becsüli nőül, / Nőhivatása megjelölt körében.” Mint ismeretes, Madách a „nőhivatással” akadémiai székfoglalójában is foglalkozott a későbbiekben, álláspontjával nem kevésbé kiváltva szellemi jóbarátja, Veres Pálné vitakedvét és e nőhivatás meghaladásáért folytatott küzdelmének elindítását, s Szontágh is elmélyülten foglalkozott a nők helyzetével.

A második prágai színben Kepler-Ádám megjegyzése érdemes figyelmemre. Vajon nem reflektálás volt-e Madáchtól az egyezményes filozófusok az elvont helyett a gyakorlat-orientáltabb buzdító eszmerendszerére a csillagász által kifejtetlen kitétel, miszerint: „Nyűgűl talán, de szárnyakul soha / Egy törpe fajnak az absztrakció.” Mintha erre reflektált volna Alexander Bernát, elutasítva az elvont német filozófiai gondolkodástól elhatárolódó egyezményesek álláspontját, szinte expressis verbis cáfolva Kepler-Ádám állítását, mondván: „A magyar gondolkodásmód pedig nem az „absztrakcióktól” idegenkedő, pusztán a „konkréthoz” ragaszkodó szellemi entitás, ahogyan egyik nemzeté sem az.” (Zóka 2014) E két szövegrészlet – ha a második csupán keserű, negatív lenyomat is – rokonítható tehát az egyezményesek nézeteivel.

Léthelyzet filozófiák – Szontágh és Madách meghatározottsága

A reform-párti Szontágh-gal szemben, aki a reformer Széchenyit meglátogatta Döblingben (!) és konzultált vele, Madách – egészségéhez mérten – a szabadságharc támogató résztvevője volt, majd a bukást követően Kossuth titkárát bújtatta, amint azt említettük, és súlyos következményekkel. A politika terén tehát nagyon eltérő álláspontjuk volt a magyar helyzetről, ezt illusztráltuk a történelmi színekben megjelenő küzdő embertípus mellett kiállításával. Azonban más volt Madách koncepciója az emberi alkotásról, a művészetről is – korántsem nevezhetjük őt e téren sem a harmonisztika hirdetőjének. Kepler szerepében voltaképpen ars poetica-t mondat ki Ádámmal a második prágai színben a költészet radikális hivatásáról: „S míg emberszív van, míg eszmél az agy, / S fennálló rend a vágnak gátat ír, / Szintén fog élni a szellemvilágban / Tagadásul költészet és nagy eszme.” A nagy eszme éppenséggel filozófiát is jelenthet, azaz a költészetet és filozófiát épp a hatalmas korlátok léte katalizálja, s szerepük a túllépés és gátakon. Ezt az alkotói attitűdöt visszahangozza a falanszter Platója és Michel-angeloja is.

1996), valamint az ezekkel kapcsolatos konzultáció nyomán az eredeti szövegváltozatot (Lengyel 2004; Devich 1997).

Vajon melyik magatartás és eszme adekvát az elnyomás léthelyzetében: a reform vagy a lázadás? Ez nem könnyen eldönthető történelmi kérdés, ha egyáltalán felvethető. A Tragédiában ábrázolt történelemben Ádám újra és újra újítva új társadalmakat formáló eszmék bevezetésével próbálkozik, a forradalom is szerepel jogcímei-módszerei közt, s Madách előrefut saját megélt korához képest a szabadversenyos kapitalizmuson át egészen a szocializmus falanszteréig – voltaképpen új és új tagadásokra építő folyamatos és radikális paradigmaváltásokkal. A fentiekben Madáchnál látott társadalom-látásmóddal szemben, talán hasonló érzékenység híján, az egyezményesek tévedése talán épp abban érhető tetten, hogy történelmileg téves maga a kiindulópontjuknak szánt premissza. Álláspontjuk szerint a magyar karakter – például kedvező földrajzi okokból – a harmóniára törekvés képessége és valósága: „nemzetünk szellemében az érzékiség és ész közt ritka egyensúly található”. Valójában azonban a magyar történelem korántsem az „egyensúly”, de jóval inkább az egymást kizáró érzelmek és érvek egymást tagadó paradigmáinak sorozata, mely egészét tekintve a „vagy-vagy” kulturális paradigmáját hozta létre. Ősmagyar hit versus kereszténység, katolicizmus vagy reformáció, kurucok küzdelme a labancokkal, Habsburg-hű vagy nemzeti, reformer vagy függetlenség-párti, Széchenyi vagy Kossuth, majd Kossuth vagy Görgei – hogy csak Szontagh és Madách koráig hozzuk fel a múltat a magyarság folytonos és szerencsés „harmonisztikai” hajlandóságának kétségbe vonásául (melyet folytathatnánk máig). Nemigen igazolja történelmünk, hogy természetünk szerint állandóan harmóniára törekednénk. A valóságban – rövidebb kivételek időszakokkal – éppenséggel ennek ellentéte az igaz. Sőt, szinte tudattalanul kioltja önmagát már azon kétélű elvárás is, mely szerint, mint azt Szontagh kijelenti, hogy harmóniára törekszünk, és e kérdésben állást kell foglalnunk, melyik oldalon állunk. Már maga ez egy megosztó vagy-vagy helyzet, ha szerzőjének nem is ez lenne a szándéka. Társadalmi-nemzeti horizonton pedig az elnyomás léthelyzete aligha változtatható meg reformokkal. Mai perspektívánkból visszatekintve immár tovább látjuk a XIX. század a fejleményeit, felvethetjük, hogy vajon lehetne-e jobbágyfelszabadítást avagy éppen kiegyezést elérni egy szabadságharc nélkül, még ha elbukott is? Madách nem zárta ki a radikális változtatásokat, tehát, mint fentebb is hangsúlyoztuk, ellentétben állt az egyezményesek történelemszemléletével. E szemlélete azt is jelentette, hogy ezen belül, a személyes szintjén a társadalomért felelősséget vállaló egyénnel szembeni elvárásaikban is alapvető különbségek fedezhetők fel a két eszmevilág között – „az élet célja a küzdés maga” elvét megfogalmazó Ádám bizony nem a harmonisztika hőse. Tagadhatatlan azonban, hogy a XIX. század középső harmada mindkét léthelyzet-filozófiát megalapozta.

Kitekintés – léthelyzet filozófiák és tudományok, a kultúraelmélet kérdései

Végső gondolatmenetként, tágabb horizonton szemlélve azonban mégiscsak felvethető az egyezményesek által meghirdetett eszme megvalósíthatósága, amennyiben túllépünk a vagy-vagy béklyóján. Lehet magyar gondolatot beépíteni az egyetemes filozófiába, lehet helyi

eszmét kiterjeszteni és ötvözni az univerzálissal. Kétségtelen, hogy a különböző kultúrák eltérő valóságokat hoznak létre, s ezen eltérő valóságok erőteljesen befolyásolják az adott kultúrákban megszülető alkotásokat, eszméket és tudományos iskolákat. Korábban, visszhangtalanul, részletesebben is kitértem a kultúra és alkotás interdependenciájára (Striker 1996), itt most ezek meghaladási lehetőségességének alkalmi példáira szorítkozom. Lechner Ödön sikerrel vitte be a magyar népművészetet a szecesszió európai művészetébe, Bartók Béla a népzenet építette be a klasszikus és a későbbi világzenébe, a modernitásba. Selye János és Csíkszentmihályi Mihály a pszichológiában elképesztő módon egymás ellenpontját, a stresszt és a flow-t fogalmazták meg – ami döbbenetes és mégis érthető. Egy szimbolikusan gyakorlati szinten Houdini a szabadság koncepcióját valósította meg elképesztő zsidó származású magyar szabadulóművészként, melyet nem kis iróniával úgy jellemezhetünk, hogy aki innen el tud szabadulni, az bárhol, bármiből ki tud szabadulni. Komolyabb szférákban Jancsó Miklós a szabadság komplexus egész sorozatát fogalmazta meg filmjeiben. S vannak olyan fogalmak, amelyek a magyar kultúra forrásvidékéről bekerültek az eszmetörténetbe, mint a „tacit knowledge”, a „great transformation”, a „C-vitamin”, vagy éppen a „Rubik kocka”. Nem szabad megkötni magunkat a filozófia diszciplináris gúzsába. Számomra vonzóbb Madách tágabb horizontja, a „költészet és eszme”, melyben a mű, bár viszszavezethető kulturális, keletkezési „önkörére”, ám mégis az univerzális részévé tud válni. Eltérve tehát az egyezményesektől, az eszmét, ahogy ők mondták, a „ideált” nem kell egy harmonisztika érdekében a helyi valóság, a „reál” Prokrusztesz-ágyához igazítani, de hagy- ni kell, azon túlnóve az egyetemesbe ötvöződni.

Összefoglalás

A magyar egyezményes filozófia és a Tragédia rendelkeznek közös – legfőképpen Kantot követő – filozófiai maggal, azonban elvi, politikai alapkoncepcióikban különböznek. Hétenyi János és Szontagh Gusztáv a reform-elv és gyakorlat hívei, míg Madách az egyént, mint alkotó, erkölcsi lényt az elnyomással, a zsarnoksággal szemben határozza meg. A színek társadalmi változásai a paradigmaváltás, a tagadás logikája szerint követik egymást, s a legszentebb eszmék közt ott a forradalom is. Madách művét nem sorolhatjuk az ideál-reál harmonisztika és a reformer-gondolkodás példái közé.

A magyar filozófia és nemzeti dráma tekintetében Szontagh és Madách egyaránt szükségesnek tartja ezek létrejöttét, azonban Madách határozottan lehetségesnek és magasabb érvényességűnek tartja a dráma esetében a közvetlenül nemzethez kötődő tartalom elkerülését, amennyiben a „szenvedély”, azaz a dramaturgiai konfliktus, ami a drámát mozgásba hozza, nemzeti.

Madách gazdag filozófiai tárházának kincsei közt az egyezményes filozófia elvei ott vannak ugyan, ám ráutalónak vélhető szöveg-fragmentumokon túl nem mutathatók ki elméleti alapként főműve szellemi ívében és dramaturgiájában, melyeket Madách Imre, elveikhez hűen, saját ifjúkori drámaelméletét kiteljesítve épített fel.

Irodalom

- ANDRÁS, László 1983. *A Madách-rejtély*. Budapest: Szépirodalmi.
- DEVICH, Márton 1997. Szemben az egész világgal. Garas Dezső Luciferje Az ember tragédiájában. *Magyar Nemzet*, február 22. 19
- ENGEL, Johann Jacob 1827. *Der Philosoph für die Welt I-II*. Wien: Klassische Cabinets-Bibliothek 114-115.
- ERDÉLYI, János 1857. *A hazai bölcsészet jelene* Sárospatak
- HETÉNYI, János 1841. Az egyezményes rendszerről. *Athenaeum*, 20-21. 305-327.
- KANT, Immanuel 1981. *A tiszta ész kritikája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KERÉNYI, Ferenc 1997. Védtelen klasszikusok. *BUKSZ* 9/1.
- KŐRÖSY, György 1886. *Önállóságra törekvés a magyar filozófiában. 1837-1857*. Kolozsvár
- LENGYEL, György 2004. Négy Tragédia-rendezés története – kitérőkkel. *Színház*, XXX-VII/1. 43-48
- MADÁCH Imre *Összes Művei I-II*. 1942. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor, Budapest: Révai.
- MADÁCH Imre *válogatott művei* 1989. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Horváth Károly és Kerényi Ferenc. Budapest: Szépirodalmi Kiadó
- MADÁCH, Imre 2005. *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Szinoptikus kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kerényi Ferenc. A mű kéziratának írásszakértői vizsgálatát végezte Wohlrab József. Budapest: Argumentum
- MÁTÉ, Zsuzsanna 2018. *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*. Szeged: MadáchIrodalmi Társaság
- MESTER, Béla 2017. Rozgonyi József Dubiája a magyar Kant-vita és a magyar filozófiatörténet-írás kontextusában In: *Rozgonyi, József - Dubia de Initiis Transcendentalis Idealismi Kantiani/ A kanti transzcendentális idealizmus alapvető tételével kapcsolatos kételyek*. Budapest: Gondolat Kiadó, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, pp. 9-16., 8 p.
- PERECZ, László 2018. Kant-vita, új fényben. *Magyar Tudomány*, 11.
- ROZGONYI, József 1792. *Dubia de Initiis Transcendentalis Idealismi Kantiani*. Pestini
- SOLT, Andor 1972. Madách Imre ismeretlen pályaműve 1842-ből. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5-6, 683-692.
- STRIKER, Sándor 1986. *Kant és Madách a komparatív filozófia tükrében*. Szakdolgozat. Konzulens és bíráló tanár: Dr. Kiss Endre. ELTE BTK (Kézirat)
- STRIKER, Sándor 1996. *Az ember tragédiája rekonstrukciója I-II*. Budapest: Szerzői kiadás.
- SZATHMÁRI, Botond 2011. *Az ember tragédiája filozófiai perspektívái. XVII. Madách Szimpózium* (szerk.) Bene Zoltán, Máté Zsuzsanna. Szeged-Budapest: Madách Irodalmi Társaság
- SZONTAGH, Gusztáv 1839. *Propylaeumok a' magyar philosophiához*. Buda: Magyar Királyi Egyetem
- SZONTAGH, Gusztáv 1843. *Propylaeumok a társasági philosophiához*. Buda: Emich

- SZONTAGH, Gusztáv 1855. *A magyar egyezményes filozófia ügye, rendszere, módszere és eredményei*. Pest
- SZÜCSI, József 1915. Madách könyvtára. *Magyar Könyvszemle*, 23
- ZÓKA, Péter 2014. *A „nemzeti filozófiai” tradíció Alexander Bernát életművében – A modern nacionalizmuselméletek és az újkori nyugat-európai bölcsélet tükrében*. Doktori értekezés. Konzulens: Dr. Somos Róbert, egyetemi tanár. PTE BTK Filozófia Doktori Iskola, Pécs.

A kötet a Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács által 2019 októberében Alsósztrégován rendezett konferencia előadásainak szövegeit tartalmazza. Három témakörben (Lehetséges világok versus fiktív világok – A magyar irodalom és a filozófia – Madách Imre) próbál válaszokat adni a filozófia és irodalom kapcsolatát kísérő kérdésekre. A szerzők az érintett témák szakavatott és elismert képviselői.

